

ნანა ხოჭოლავა-მაჭავარიანი

თსუ არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი,
თბილისი

mzeshina@mail.com

საკვანძო სიტყვები: ტერმინოლოგია, ბოტანიკის ტერმინოლოგია,
სულხან-საბა ორბელიანი, „სიტყვის კონა“.

სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“
დადასტურებული ზოგიერთი ბოტანიკური
ტერმინის რაობისათვის

სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ ხელშესახებად დასტურდება მცენარეთა სახელები და, საზოგადოდ, მცენარეებთან დაკავშირებული ლექსიკა. განსაკუთრებით საინტერესოა კრებითი შინაარსის მქონე ის ლექსემები, რომელთაც შეიძლება პირველი ქართული ბოტანიკური ტერმინებიც კი ეწოდოს, მაგალითად, ასეთია გარკვეული ნიშნით გაერთიანებულ ნაყოფთა სახელები (საზოგადოდ, ნაყოფის ნიშან-თვისებების მიხედვით მცენარის სახელდება უძველესი და უმთავრესი ჩანს, რაც დაკავშირებული უნდა იყოს ადამიანის მიერ მცენარეთა გამოყენებით დახასიათებასთან).

თავად ლექსემა *ნაყოფი* „სიტყვის კონაში“ ასეა განმარტებული: „ესე იგი არს, მისგან გამონაღები, გინა ხილი, გინა ნაქმარი“ (საბა 1991). ძირითადად ასეთივეა მომდევნო ლექსიკოგრაფთა განმარტებანიც: „*ხილი* გამოღებული მცენარეთაგან განსამრავლებლად ნათესავობისა მათისა და საზრდელად კაცთა... *плод*. // ჩჩვილი მუცელსა შინა დედისასა, გინა შობილი// შედგომილება კეთილთა, ანუ ცუდთა საქმეთაგან // სარგო, შესამატი...“ (ჩუბინაშვილი 1961); „*ხილი* გამოღებული მცენარეთაგან გასამრავლებლად ნათესავობისა მათისა და საზრდელად კაცთა...; ჩჩვილი მუცელსა შინა დედისასა გინა შობილი...; შედეგი, შედგომილება, ბოლო კეთილისა ან ცუდთა საქმეთაგან...; სარგო, შესამატი...“ (ჩუბინაშვილი 1985). ძველი ქართული ენის ლექსიკონების მიხედვით ნაყოფის მნიშვნელობებია: „*ხილი*“, „*ჩეჩილი*“, „*იფლი*“, „*ნაშრომი*“, „*მონაგები*“, „*შესაწირავი*“, „*ნაქონი*“ (აბულაძე 1973); „*ქონება*“ (სარჯველაძე 2001); „მოსავალი ყანისა, ხეხილისა და ა. შ.“ (ბიბლ. ლექს. 2009).

მაშასადამე, *ნაყოფის* სემანტიკა გარკვეული ბიოლოგიური პროცესებითა და ადამიანის ქმედებით მიღებულ შედეგს გულისხმობს (რაც ჩანს კიდევ საბას განმარტებაში)¹. ის წარმატებულად დამკვიდრდა სათანადო ბიოლოგიურ ტერმინად ქართულში, შდრ.: „*ნაყოფი* – 1. ბოტ. მცენარის ის ნაწილი, რომელიც ვითარდება ყვავილიდან (მეტწილად ნასკვიდან) განაყოფიერების შემდეგ; 2. ბიოლ. ადამიანისა და ძუძუმწოვრის ჩანასახი დედის მუცელში; 3. გადატ. რაიმე საქმისა თუ მოღვაწეობის შედეგი“ (ქეგლ 1986).

განვიხილოთ „სიტყვის კონაში“ დადასტურებული მცენარეთა ნაყოფების აღმნიშვნელი რამდენიმე კრებითი სახელი და მათი მიმართება დღევანდელ ბოტანიკურ ტერმინებთან.

ამ მხრივ საინტერესო ჩანს ლექსემა *ხიჩატელის* ვრცელი განმარტება: „*ხიჩატელი* – ხილი ეწოდების წალკოტთა მყოფთა ხილთა ხეზე სხმულთა, ქერქ-რბილთა, ვითარცა ვაშლთა. ბროწეულთა, ყურძენთა, ლიმოთა და მისთანათა; ხოლო ხული – ქერქ-მაგართა, ვითარცა ნუშთა, ნიგოზთა, წაბლთა, ნაყვთა და მისთანათა; ხოლო ხმილი – ბალახთა ზედა მობმულთა, ვითარცა ნესვთა, მელსაპეპონთა, მარწყვთა, კიტრთა და მისთანათა; ხოლო ხიჩატელი – ველურთა ტყეთა შიგან უმუშაკოდ მოსულთა ხის ნაყოფთა“ (საბა 1993). ნათელია, რომ ხილი, ხული, ხმილი, ხიჩატელი მსგავსი ნიშან-თვისებების („ქერქრბილიანობა“, „ქერქმაგრობა“, „ბალახთა ზედა მობმულობა“, „კაცთ ნამუშაკევობა“, „ველურთა ტყეთა შიგან უმუშაკოდ მოსულობა“) მქონე ნაყოფთა კრებითი სახელებია, თუმცა, ბოტანიკური თვალსაზრისით, რიგი ამ ჯგუფებში გაერთიანებული მცენარეებისა ერთი ოჯახის წარმომადგენლებიც კი არ არის.

„სიტყვის კონის“ ამ ვრცელი განმარტების მიხედვით, პირველი ლექსემა *ხილი* ადამიანის მიერ ბაღში მოშენებულ სხვადასხვანაირ ხემცენარეთა² წვნიანი და „ქერქრბილიანი“ ნაყოფების ზოგადი სახელია³.

¹ *ნაყოფი* – ნამყო დროის საობიექტო მიღებაა, განცალკევდება *ყოფი* ძირი, შდრ., *ყოფა-ე* „ქმნა, კეთება; ყოფნა“ (სარჯველაძე 2001).

² თუმცა ერთ-ერთ რედაქციაში გვაქვს: „ხის ნაყოფი, ზოგი-რე ბალახთა Cab.“ (საბა 1993).

³ ჩამონათვალშია, ასევე, *ლიმო* („ლიმონი“), რომელიც ბოტანიკური თვალსაზრისით ციტრუსოვნებს განეკუთვნება, ხოლო სხვა ციტრუსოვნები (*ნარინჯი*, *თურინჯი/თრუნჯი*) ლექსიკონში ცალ-ცალკეა გამოტანილი ლათინური და თურქული სახელების მითითებით, მათ არ ახლავს აღწერა, მითითებულია მხოლოდ სახელი „ხე“.

როგორია სხვა წყაროთა მონაცემები *ხილის* განმარტებისას?

ძველი ქართული ენის ლექსიკონებში *ხილი* არის, საზოგადოდ, ნაყოფი: „*ხილი* „ნაყოფი“ (აბულაძე 1973; სარჯველაძე 2001), თუმცა, აქვე მოხმობილი ილუსტრაციების მიხედვით, იგი *ხემცენარის* ნაყოფი უფროა, შდრ.: „განვამრავლო ხილი ხეთაი და ნაყოფი ველთაი“; „*ხილოვანი* ხილის მომტანი ბაღი, ხე“ (აბულაძე 1973). ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“ კვითხულობთ: „და არს ლივანის ჯეობა, თჳნიერ სივიწროვისა, ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლეღვთ, ვენახით, *ხილით* შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს...“. ამ ჩამონათვალში არსადაა ჩვენში ყველაზე მეტად გავრცელებული ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ბალი, ატამი, ჭერამი, კომში..., როგორც ჩანს, მეცნიერი *ხილის* მოხსენიებისას („ხილით შემკობილი“) სწორედ მათ გულისხმობს¹. „ხილთა ქების“ ე. წ. ციკლში (გარსევან ჩოლოყაშვილი, თეიმურაზ მეორე, პაპუნა ორბელიანი...) ნაყოფთა რაიმე ნიშნით დაჯგუფება-კლასიფიკაცია არ ხდება და *ყველაფერი, რაც ადამიანისათვის საკვებად ვარგისია, ხილია* (მარწყვი, ტყემალი, ბალი, ჟოლო, თხილი, ქლიავი, მაცვალი, კიტრი, ნესვი, ატამი, საზამთრო, ვაშლი, ნიგოზი, ბროწეული, შინდი, ზეთისხილი, თურინჯი, ლეღვი, ხურმა, წაბლი...). საინტერესოა, რომ გარსევან ჩოლოყაშვილი ხილთა ერთგვარი პაექრობისას ჩამონათვალში არ ასახელებს ყურძენს, რაც, როგორც შენიშნულია, „...მაშინდელი საზოგადოების ყურძნისადმი დამოკიდებულებას ასახავს, როგორც გამორჩეული პროდუქტისადმი, რომელიც უფრო მეტია, ვიდრე უბრალო ხილი“ (თოფჩიშვილი 2010: 483).

საბას მომდევნო ლექსიკოგრაფთა მიხედვით, *ხილი* არ არის ოდენ ბალის ხემცენარის ნაყოფი და მისი განმარტებისას რუსულ ენაზე მოხმობილია: *ягода* „კენკრა“, *овощ* „ბოსტნეული“, *плоды* „ნაყოფები“..., შდრ.: „*ягода* *ხილი* ესრეთ ეწოდების ნაყოფთა, რომელთაცა მოისხამენ საცნაურნი ხენი და მცენარენი და სავსე იქმნებიან წნოვანისა ჯორცითა, თესლებისა თჳს შორის შემცულითა“ (ბაგრატიონი 1986); „*ხილი* მოსავალი ხეთა ანუ ბალახთა; *овощ*, *ягода*, *фрукт*“ (ჩუბინაშვილი 1961); „ნაყოფი ხეთა ან მცენარეთა, *фрукты*, *плоды*, *ягоды*“; „*ყურძენი* ხილი ვაზისა...“ (ჩუბინაშვილი 1984). ზოგჯერ ის ადა-

¹ ვახუშტი საგანგებოდ განიხილავს საქართველოს მცენარეულ საფარს. აქვე ჩანს მცენარეთა მეცნიერული კლასიფიკაციის ცდაც.

მიანისათვის საჭმელად გამოუსადეგარ ნაყოფსაც აღნიშნავს – „დაფნის ხილი“ (ზაგრატიონი 1986: 35).

ქართული ენის კილოებში *ხილი* ზოგიერთი გარეული მცენარის ნაყოფის აღმნიშვნელი სახელის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია (*ხილშავა*, *შავხილა*; *შავი ხილი*). ხშირად ამგვარ სახელებში ერთ-ერთ კომპონენტად ჩანს რომელიმე ცხოველის სახელი, რომლითაც მითითებულია, რომ მცენარის ნაყოფი („ხილი“) ადამიანისათვის არაა განკუთვნილი, უვარგისია (*ძაღლხილა*, *დათვის ხილი*...).

ქეგლ-ის მიხედვით *ხილი* არის: „1. ზოგიერთი მცენარის საჭმელად ვარგისი ნაყოფი (ჩეულებრივ, ტკბილი და წვნიანი)...; // იგივეა, რაც ხმელი ხილი... ფსტა, ნუში, აღჯანაბადი, ნუყლი /ნუღლი/, თხილი, ქიშმიში...; 2. იგივეა, რაც ხეხილი... 2. რთული ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილი. ზეთისხილი. ხეხილი“ (ქეგლ 1964). ვფიქრობთ, აქ *ხილის* ერთ-ერთ მნიშვნელობად „*ხმელი ხილის*“ ჩართვა, მიუხედავად იმისა, რომ მწერლობაში ზოგჯერ ამ მნიშვნელობითაც დასტურდება, აუცილებელი არ უნდა იყოს, მით უფრო, რომ ამავე ლექსიკონში ცალკეა გამოტანილი, შდრ.: „*ხმელი ხილი* – აღმოსავლური (სპარსული) ხილი (ფსტა, აღჯანაბადი, ინდისხურმა, ქიშმიში, ნუში და სხვ.) გამშრალ-შენახული“ (ქეგლ 1964).

ამგვარად, წარმოდგენილი განმარტებების მიხედვით, *ხილი* არის ადამიანის მიერ ბაღში მოშენებულ ხეთა ნაყოფი (ბოტ. თესლოვანი ან კურკოვანი ნაყოფი), საჭმელად, „საჭმარად“ ვარგისი. ვფიქრობთ, ის თავდაპირველად მცენარეთა იმგვარ ნაყოფებს აღნიშნავდა, რომელთაც მომზადება არ სჭირდებოდა, ამასთან, ადამიანის ძირითადი საკვები არ იყო, არამედ – ოდენ გემოს ჩასატანებელი, „სახილველი“¹.

სახელი *ხილი* ბოტანიკურ ტერმინად არ დამკვიდრებულა (თუმცა გვაქვს „მეხილეობა“). ბოტანიკური ტერმინია „*ხეხილი*“; შდრ.: „*ხეხილი* – კულტურული და ველური მერქნიანი მცენარეები, რომელთა ნაყოფი გამოყენებულია საკვებად“ (ლაჩაშვილი 1977).

„სიტყვის კონაში“ ცალკე ჯგუფად წარმოდგება „ნაჭუჭმაგარი“, „ქერქმაგარი“ (ბოტ. „მშრალი“) ნაყოფები საერთო სახელწოდებით *ხული*, შდრ.: „*ხული* – ჯმელთა ხილთა, ნიგოზთა, თხილთა, წაბლთა და მისთანათა... ნაჭუჭ-მაგარი ხილი: ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ბუსტული და მისთანანი...“

¹ შდრ., „*ხილვა* ნახვა, დანახვა... სინჯვა, ჩხრეკა...“ (ქეგლ 1964);

სახელი *ხული* არ დასტურდება ძველი ქართული ენის ლექსიკონებში. ამ მნიშვნელობით გვაქვს „ნიგუზის-სახე“, შდრ.: „*ნიგუზის-სახე* ნიგუზისნაირი“ (აბულაძე 1973); „*ნიგუზისსახე-ი* კაკლის მსგავსი“ (სარჯველაძე 2001). დ. ჩუბინაშვილი კი მას ასე განმარტავს: „*ხული* ნაჭუჭ მაგარი ხილი, ე.ი. ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, *фрукты со скарлупой, напр. Орех и т.д.*“. ქეგლის მიხედვით, „*ხული* 1. ძირნაყოფა ბოსტნეული მცენარე; იხმარება, როგორც მხალეული და საქონლის საკვები¹; 2. *ძვ. კრებ.* ნაჭუჭიანი ხილი; 3. რთული ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილი. ხილ-ხული (ქეგლ 1964). ზუსტია საბას მიერ წარმოდგენილი ამ ნაყოფთა გამაერთიანებელი ნიშნები: „ქერქმაგარი“, „ჭმელი“, „ნაჭუჭმაგარი“.

დღეს ტერმინი *ხული* არ დასტურდება, ნაცვლად გვაქვს *ნაჭუჭიანები*, *კაკლოვანები*.

კიდევ ერთ საინტერესო ტერმინს გვთავაზობს სულხან-საბას „სიტყვის კონა“. ეს არის *ხმილი* („...ბალახთა მოზმულსა *ხილსა* – *ხმილი*, რომელ არს ნესვი, კიტრი, მარწყვი და მისთანანი“); სახელწოდება *ხმილი* არ ჩანს ძველი ქართული ენის ლექსიკონებში, ჩუბინაშვილებთან დასტურდება ოდენ *მარწყვის* სინონიმად. ქეგლი ეყრდნობა „სიტყვის კონას“: „*ხმილი-ი ძვ. ბაღის კულტურა* (ნესვი, კიტრი, მარწყვი...)“; „*ხმილეული-ი ძვ. კრებ. ბაღის კულტურები*“ (ქეგლ 1964).

მიგვაჩნია, რომ საბას ლექსიკონში დადასტურებული *ხმილი* მეტად მოსახერხებელი ტერმინია ბაღჩეული კულტურების აღსანიშნავად. (*ხმილის* წარმომავლობა ასე წარმოგვიდგენია: *ხმილი* < **ხამ-ილი* - „უმი, დაუმუშავებელი (ნაყოფი)“, შდრ.: „*ხამი* ... ესე გლეხთაგან მოღებულ არს და სახელ-სდებენ პარტახტთა აგარაკთა და გამოუჯავავთა ცხენთა და პირუტყვთა... *გამოუხარშავი* აბრეშუმში...“ (საბა 1993).

განსაკუთრებით საინტერესოა ლექსემა *ხიჩატელი* (არ ჩანს ძველ ქართულ ენაში). საბას განმარტებით, *ხიჩატელი* ეწოდება „ველურთა ტყეთა შიგან უმუშაკოდ მოსულთა ხის ნაყოფთა... ხოლო ველურთა და უმუშავართა – *ხიჩატელი*... *ხიჩატელად* იწოდებიან ყოველი ხილი ველური“. ეს სახელი დასტურდება ნ. ჩუბინაშვილის „რუსულ-ქართულ ლექსიკონშიც“ და აქაც ველურ ხილს აღნიშნავს, შდრ.:

¹ ეს მცენარე არის *თაღგამურა* (*Brassica napus*). სახელი *ხული* მეგრული მონაცემია ქართულში. ამასთან, ის ქართული *მხალის* შესატყვისად მიიჩნევა (ფენრიხი, სარჯველაძე 2000).

„Ягода – ხილი, ნაყოფი, უფროსე გარეული, ვითარ ხიჩატელი, კენკრა, კრკო და მისთანანი“. დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონში წარმოდგენილი განმარტებით კი, შეიძლება დავასკვნათ, რომ *ხიჩატელი* არის *ხურტკმელი* (*Grossularia reclinata*), შდრ.: „*ხიჩატელი* ს. კუნკრუხელა крыжевник“. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, *ხიჩატელი* არის „ველური ხილი//უხეირო ხილი“ (ქეგლ 1964).

ჩვენი ვარაუდით, ამ სახელის წარმომავლობა ასეთია: *ხიჩატელი* < *ხილ* + *მატე*-ლი, შდრ.: „*მატე* (მატისა) მცირე წონისა, მსუბუქი“ (ქეგლ 1986); „*ხიჩატელი* არ აბადია – ღარიბია, უქონელია, უპოვარია, საწყალია“ (სახოკია 1979).

მიუხედავად იმისა, რომ *ხიჩატელი*¹ ქართულში დღესაც ცოცხალი სიტყვაა, სპეციალურ ლიტერატურაში მას ჩაენაცვლა შესიტყვებები: „*ტყის ხილი*“, „*ველური ხილი*“. მიგვაჩნია, რომ მისი ტერმინად დამკვიდრება უპრიანია, რადგან: 1. დასტურდება ისტორიულად (ძველ ლექსიკონებში); 2. დასტურდება ქართულ მწერლობასა და ცოცხალ მეტყველებაში; 3. ერთსიტყვიანი სახელწოდებაა; 4. მისი მოტივაცია ნათელი და ზუსტია.

„სიტყვის კონაში“ ცალკე სალექსიკონო ერთეულად გვაქვს კიდევ ერთი საინტერესო ტერმინი *კაკრა*, როგორც არაერთი ნაყოფის კრებითი სახელი. ამ ნაყოფებს თვალშისაცემი საერთო ნიშან-თვისებები გააჩნია: მცირე ზომა, მომრგვალო ფორმა და ადამიანისათვის საჭმელად უვარგისობა, შდრ.: „*კაკრა* რომელთა ხილი არა იჭ(ა)მების კაცთაგან და ფრინველნი ჭამენ, ვითარცა სუროთა, ხეშავთა და მისთანათა ეწოდებიან“²; ლექსიკონში ეს სახელი მცენარე *ეკალიძის ნაყოფის* (ამავე ნიშან-თვისებების მქონეა) განმარტებისასაც ჩნდება, შდრ.: „კინკარუჟა (ხე) ბრწამლის *კაკრა* Z.A. (ხე) ბრწამლის ხილი B. (ხე) ბურწუმლის ხილი C“. ეკალს ხილი D“ (საბა 1991).

სახელი *კაკრა* არ დასტურდება ძველი ქართული ენის ლექსიკონებში. საბას შემდგომი ლექსიკოგრაფების ნაშრომებში კი ამგვარი სურათი იკვეთება: ი. ზაგრატიონის ლექსიკონში არ დასტურდება სახელი *კაკრა*, არამედ გვაქვს *კანკრა*, რომლის განმარტებისას დასახე-

¹ შდრ.: *მთისა და ველის ნაწილი* სახელია ადამიანის საკვებად ვარგისი იმ გარეული მცენარეების ნაყოფებისა, რომელთა მოყვანას ადამიანის ზრუნვა არ სჭირდება (მოკ. მასალა; ონის მუნიცი.); „*ჭყუნტა* – 1. პანტა; 2. გადატ. საერთოდ წვრილი ხილის სახელია“ (ფეიქრიშვილი 1992).

² „ხმელთა ხილთა, ნიგოზთა, თხილთა, წაბლთა და მისთანათა“ განმარტებისას ერთგან გვაქვს, ასევე, *კაკრა* (საბა 1993).

ლებულია სამი სხვადასხვა მცენარე და ყველა მათგანს აქვს მცირე ზომის, მომრგვალო ფორმის ნაყოფი, შდრ.: „ანწლი//კანკრა – იხ. Бирючина“¹; пищальник², ягодки³“ (ბაგრატიონი 1986). აქვე პირველად ჩნდება სახელი *კენკრა*. მისი განმარტებისას მოხმობილია ფიტონიმები: დათვისთხილა, ძეძვი, მგლის კაკალა, მგლის ჯღარდალა, крушина, ხოლო აღნიშნული მცენარეების გაცნობა იმის დასკვნის საშუალებას იძლევა, რომ სახელი *კენკრა* მივიჩნიოთ *ხეჭრელის* (*Frangula alnus*) ან *ხეშავის* (*Rhamnus cathartica*) ნაყოფის (ასევე მცირე ზომის, ბურთულასებრი და ადამიანისათვის საჭმელად უვარგისი) სახელად.

ამგვარად, ი. ბაგრატიონის „საბუნებისმეტყველო განმარტებით ლექსიკონში“ დადასტურებული *კენკრა* და *კანკრა*, ისევე როგორც „სიტყვის კონის“ *კაკრა*, ადამიანისათვის საჭმელად უვარგისი ზოგიერთი ველური მცენარის ბურთულასებრი ნაყოფების სახელებად გვევლინება.

კაკრა გვაქვს ნიკო ჩუბინაშვილის ლექსიკონშიც. ის აქ *კენკრის* სინონიმია და განმარტებულია, როგორც „ხიჩატელი, გარეულს ხეზედ მოსხმული მარცვალი რამ ხილსავით, ягода“; ამის მიხედვით, *კაკრა* და *კენკრა*, საზოგადოდ, ტყის ხილს (ხიჩატელს) აღნიშნავს, ხოლო აქვე მოხმობილი რუსული *Ягода* იმავე ნ. ჩუბინაშვილის რუსულ-ქართული ლექსიკონში ასე განიმარტება: „ხილი, ნაყოფი, უფრორე გარეული, ვითარ ხიჩატელი, კენკრა, კრკო და მისთანანი“ (ჩუბინაშვილი 1973).

დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონშიც დასტურდება *კაკრა*, როგორც *კენკრის* სინონიმი (შდრ.: „*კაკრა* ნახე *კენკრა*“- ჩუბ. 1985). აქვე გვაქვს სინონიმად *კანკრაც*, შდრ.: „*კენკრა*, *კანკრა* ს. გარეულს ხეზედ მოსხმული მარცვალი, ხიჩატელი, желудь, шишка еловая“ (რკო; ნაძვის გირჩი); „*კანკრა*, ს. *კენკრა* бирючина, жось (раст.)“ (კვიდო, ხეშავი). ამავე ლექსიკონში *კენკრა* სხვადასხვა მცენარეთა განმარტებებშიც გვხვდება და მათ მცირე ზომის ნაყოფს აღნიშნავს (ან, საზოგადოდ, მცირე ზომის ნაყოფს), შდრ.: „კარდი – ხაოს მიმცემი ხორკლიანი *კენკრა*“; „კინკრიჟა... – *კენკრა* ღვივისა“; „კრკო – *კაკრა* ნახე *კენკრა*... მუხის ხე ან ხილი მისი *კენკრა*“).

¹ კვიდო (*Ligustrum vulgare*) (მაყაშვილი 1961).

² ბაღის დიდგულა, *Sambucus racemosa* (მაყაშვილი 1961).

³ მაჯადვერი, *Daphne mezereum* (მაყაშვილი 1961).

ამგვარად, ჩუბინაშვილების განმარტებების მიხედვით, *კაკრა*, *კანკრა*, *კენკრა* სინონიმებად გვევლინება და ისინი მხოლოდ ადამიანისათვის საჭმელად უვარგისი ნაყოფების აღმნიშვნელი სახელები როდია, არამედ, საზოგადოდ, ველურ მცენარეთა მცირე ზომის, მომრგვალო ფორმის ნაყოფებისა (რუსული *Ягода* სახელ *კაკრა/კანკრა/კენკრას* განმარტებებში პირველად ჩნდება ი. ბაგრატიონისა და ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში) და აქ, ცხადია, არ მოიაზრება მარწყვი, მაყვალი, ჟოლო...

რაფიელ ერისთავის ლექსიკონში არ დასტურდება ჩვენთვის საინტერესო სახელი *კაკრა*, ხოლო სინონიმები *კანკრა* და *კენკრა* ხეჭრელის (*Frangula alnus*) ან ხეშავის (*Rhamnus cathartica*)¹ ნაყოფთა სახელებია (ერისთავი 1884)

ქეგლის მიხედვით, *კაკრას* სემანტიკა გაფართოებული ჩანს და საბასეულ განმარტებას ემატება „საერთოდ, მწვანე, უმწიფარი ნაყოფი, რომელიც არ იჭმება“. აქვე მითითებულია, რომ *კაკრა* მცენარე *ფითრისა* და ახლად გამოსული *ლეღვის ნაყოფის* სახელიცაა, შდრ.: *კაკრა* (კაკრისა) 1. მცენარე, რომლის ნაყოფი არ იჭმება (სურო, ხეშავი და მისთ.) (საბა). 2. ასეთი მცენარის ნაყოფი (შდრ. *კენკრა*)... // ფითრის ნაყოფი. 3. კუთხ. (ქიზ.) ახლად გამოსული ლეღვის ნაყოფი; გემოთი მწარეა და რძესავით თეთრი წვენი სდის... 4. საერთოდ, მწვანე, უმწიფარი ნაყოფი, რომელიც არ იჭმება“ (ქეგლ 1955).

დღეს ქართულის კილოებში არაერთი მცენარის ნაყოფის სინონიმურ სახელად დასტურდება *კაკრა*, *კანკრა*, *კენკრა* და ძირითადად მცირე ზომის მომრგვალო ფორმის ნაყოფებს აღნიშნავს, მაგ.: „ეს რა საქმე მიყო ტახმა, მომიჭამა *ენდროს კაკრა*, მე რომ თოფი გაუწოდე, იმან ფეხი აიკარკლა“ (ქეგლ 1955); *ქართლ. კანკრა*, *კენკრა* (=კვიდო); *კახ., ზმ.- იმერ. კანკრა* (=ეკალიჭი)(მაყ. მოწ.); *ქართლ. კენკრა* (=შავჯაგა); *კახ. კენკრა* (=ხეშავი) (მაყ.) და სხვ.

ჩვენი დაკვირვებით, *კაკრა*, *კანკრა*, *კენკრა*² ერთმანეთის მიმართ ფონეტიკური ვარიანტებია. ამოსავალია *კაკრა*, რომელიც დასტურდება „სიტყვის კონაში“. ამ ფორმებში გამოვაცალკევებთ *კაკ* ძირს სემანტიკით „მარცვლოვანება“³. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფენ - რა სუფიქსს (ფენრიხი, სარჯველაძე 2000: 376); ასევე, ვარაუდობენ,

¹ ჭირს იმის დაზუსტება, კონკრეტულად რომელ მათგანს გულისხმობს ავტორი.

² მერ.: „*კაკრა კენკრა, კაკრა*“ (ქობალია 2010).

³ შდრ.: „*კაკალი იგივეა, რაც მარცვალი*“ (ქეგლ); მერ.-ლზ.: *კაკალი* – „მარცვალი...“ (ქობ. 2013, თანდილაძე 2013); სვან. გკ. *გაკ-რა* „*კაკალი*“ (სვან. ლექს. 2000). *კაკ-ალ* სახელში არნ. ჩიქობავა გამოყოფს -*ალ* სუფიქსს (ჩიქობავა 1938: 124).

რომ *კენკ-რა* „წარმოშობით სვანური ფორმა უნდა იყოს და იქიდან შემოსული ქართულში, თუმცა სვანურში ფიქსირებული არაა. აგებულია სიტყვისა, კერძოდ, მისი ბოლოკიდური *რა* მიმდევრობა, რომელიც ჩვეულებრივია ხეთა და მცენარეთა სახელწოდებებში სვანურში..., გვაფიქრებინებს ამას“ (გიგინეიშვილი 2016: 243). ჩვენ მიგვაჩნია, რომ სვანურიდან ქართულში შემოსულია არა *კენკ-რა*, არამედ *კაკ-რა* და *-რა* (*/ლა-*) სუფიქსის მთავარი ფუნქცია სვანურში *მრავლობითობის* აღნიშვნა უნდა ყოფილიყო, რომელიც გარკვეულ ლექსიკურ კონტექსტში სხვადასხვა სემანტიკურ დატვირთვასაც ავლენდა (კრებითობა, წარმომავლობა, კუთვნილება, თვისება, მასალა), ხოლო მცენარეთა სახელებში ის აღსანიშნავი მცენარის გამოკვეთილი *ნიშან-თვისების* გამოხატვას გულისხმობდა ფართო გაგებით (ნაყოფის სიხშირემსხმოიარობა, თვისების მქონებლობა, მსგავსება, მასალა...), რაც ქართულ *-თა*, *-იან*,

-ნარ სუფიქსთა გარკვეულ ფუნქციებს ეთანადება (ხოჭოლავა-მაჭავარიანი 2018).

წარმოდგენილ ენობრივ მონაცემებზე დაკვირვება და ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ დღეს სახელი *კენკრა/კანკრა* (*<კაკრა*) და ტერმინი *კენკროვანები* ხშირად არასწორადაა აღქმულ-გამოყენებული არა მხოლოდ ცოცხალ მეტყველებებში, არამედ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც. მაგალითად, დაზუსტებას მოითხოვს ქეგლის განმარტება: „*კენკრა* საერთო სახელია წვრილ მცენარეულ ნაყოფთა (როგორიცაა: *მარწყვი*, *ჟოლოს*, *მაყვალ* და მისთ.)“ (ქეგლ 1955). მიგვაჩნია, რომ საკითხის მოსაგვარებლად უდავოდ გასათვალისწინებელია: 1. ენობრივი ტრადიცია (წვრილი მრგვალი ნაყოფი); 2. სამეცნიერო-ბოტანიკური დეფინიცია. ეს უკანასკნელი კი სპეციალურ ლიტერატურასა და ქართულ ენციკლოპედიაში მკაფიოდაა წარმოდგენილი, შდრ.: „*კენკრა* – მცენარის ნაყოფის ტიპი; წვნიანი, უხსნელი, ერთი ან მრავალთესლიანი ნაყოფი. არჩევენ ორი სახის კენკრას: 1. როდესაც კენკრა მთლიანად ხორცოვანია და ძალიან თხელკანიანია, როგორც, მაგ., ყურძნის, პომიდვრის, მოცხარის და სხვ. ნაყოფი; 2. ქერქიანი კენკრა, რომლის ნაყოფსაფარი სქელქერქიანია, როგორც, მაგ., ციტრუსების ნაყოფი“ (ლაჩაშვილი 1977); „*კენკრა* (bacca, uva) მცენარის უხსნადი მრავალთესლიანი, იშვიათად ერთთესლიანი ნაყოფი. მომწიფებისას მთელი ნაყოფსაფარი წვნიანია, ეგზოკარპიუმი – თხელკანიანი. კენკრა აქვს ვაზს, ხურტკმელს, მოცხარს, შტომს და სხვა. *ყოველდღიურ ცხოვრებაში მარწყვის* (რთული კაკლუჭა), *ჟოლოსა* (რთული კურკიანი) და *ლუღვის* (ნაყოფედი) ნაყოფს ხშირად უმართებულოდ კენკრას ეძახი-

ან“ (ქსე 1980).

ვვარაუდობთ, ქეგლში სათანადო სტატიის მომზადებისას სხვა ენათა მონაცემით (რუსული, ევროპული ენები), იხელმძღვანელებს, იქ კი, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნავენ, ერთგვარი შეუსაბამობაა ხალხში დამკვიდრებულ სახელსა (ягода, berry) და მის ბოტანიკურ რაობას შორის. ძველ ქართულ ლექსიკონებსა და ქართული ენის კილოებში *კაკრას/კენკრას/კანკრას* მნიშვნელობებში არ მოიაზრება „მარწყვი“, „მაყვალი“, „ჟოლო“.

ვფიქრობთ, სალიტერატურო ქართულისათვის გასათვალისწინებელია შემდეგი: 1. წვრილ მცენარეულ ნაყოფთა ზოგადი სახელია დღესაც ცოცხალი *ხიჩატელი* (აქვე მოიაზრება ჟოლო, მაყვალი, მარწყვი..., თუმცა ბოტანიკაში მათ სხვაგვარად აჯგუფებენ ნაყოფთა განსხვავებულობის გამო); 2. *კენკრა* საერთო სახელია ოდენ წვრილ და მომრგვალო ფორმის ნაყოფთა, მეტწილად ხიჩატელთა, როგორებიცაა: მოცვი, მოცხარი, ხურტკმელი, თამელი, კუნელი...; 3. *კაკრა* იმგვარი კენკრაა, რომელიც ადამიანის საკვებად არ გამოდგება. რაც შეეხება ბოტანიკურ ტერმინებს *კენკრა* და *კენკროვანები*, მათი დეფინიცია (იხ. ზმ.) ემყარება მკაცრ მეცნიერულ ანალიზს და ძირითადად შეესაბამება ქართულ ენობრივ ტრადიციას.

ამგვარად, სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ დადასტურებულ მცენარეთა სახელებზე, ნაყოფთა სახელწოდებებსა თუ სხვა ბოტანიკურ ტერმინებზე დაკვირვება კიდევ ერთხელ წარმოაჩენს ამ მემკვიდრეობის მნიშვნელობას და ხშირად დაგვაფიქრებს თანამედროვე ტერმინოლოგიაში მათი დამკვიდრების შესაძლებლობებზე.

ლიტერატურა

აბულაძე 1973 – ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი.

ბაგრატიონი 1986 – იოანე ბაგრატიონი, საბუნებისმეტყველო განმარტებითი ლექსიკონი, თბილისი.

ბიბლ. ლექს. 2009 – ბიბლიის ლექსიკონი, (მასალები), ტ. II, თბილისი.

გიგინეიშვილი 2016 – ბაქარ გიგინეიშვილი, ქართული ენის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი.

ერისთავი 1884 – რაფიელ ერისთავი, ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი: მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებე-ბიდგან, თბილისი.

თოფჩიშვილი 2010 – როლანდ თოფჩიშვილი, საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია, თბილისი.

ლაჩაშვილი 1977 – იოსებ ლაჩაშვილი, მოკლე ბიოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი.

მაყაშვილი 1961 – ალექსანდრე მაყაშვილი ბოტანიკური ლექსიკონი, თბილისი

საბა 1991; 1993 – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თბილისი.

სარჯველაძე 2001 – ზურაბ სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის სიტყვის კონა, თბილისი.

ფეიქრიშვილი 1992 – ჟუჟუნა ფეიქრიშვილი, მესხური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, ქუთაისი,

ქართ. დიალ. 1961 – ივანე გიგინეიშვილი, ვარლამ თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, ახალი ქართული ენის კათედრის შრომები, 3, თბილისი.

ქეგლ 1955 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, IV, თბილისი.

ქეგლ 1964 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, თბილისი.

ქეგლ 1986 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბილისი.

ქსე 1980 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5, თბილისი.

ღლონტი 1984 – ალექსანდრე ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბილისი.

ჩიქობავა 1938 – არნოლდ ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი.

ჩუბინაშვილი 1961 – ნიკო ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბილისი.

ჩუბინაშვილის 1973 – ნიკო ჩუბინაშვილი, რუსულ-ქართული ლექსიკონი, II;

ჩუბინაშვილი 1984 – დავით ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, მეორე გამოცემა, თბილისი.

Nana Khotcholava-Matchavariani

TSU Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Georgia

mzeshina@mail.com

Keywords: Terminology, Botanical Terminology, Sulkhan-Saba Orbeliani, "Sitkvis Kona."

Some Botanical Terms Found in Sulkhan-Saba Orbeliani's Dictionary "Sitkvis Kona"

Summary

Some general terms of fruits and their definitions are worth mentioning in Sulkhan-Saba Orbeliani's „Sitkvis Kona“. Compare: The word ხილი is referred to fruit grown in the garden, with a soft peel, like apples, pomegranates, grapes, lemons etc. But ხეული means a fruit with tough peel like an almond, walnut, chestnut, cedar, etc. The word ხმელი means all the fruits grown at the top of a plant, such as a melon, watermelon, strawberry, cucumber, etc. And the term ხიბატელი means all the fruits grown on uncultivated, wild plants.

Today the importance of enrooting some of the above-mentioned names is of essential importance (for example: ხიბატელი (<ხილმზატელი) – „each wild fruit“ (Saba, 1993).

The meanings of some botanical terms in accordance with their peculiar biological characteristics are not defined yet (კაკრა, კენკრა, ნაჟვი).